

DĚJINY POJMŮ A IDEJÍ V DÍLE EMANUELA RÁDLA

Roman Pazderský

The History of Notions and Ideas
in the Works of Emanuel Rádl

The text is a collection of several brief observations and considerations which deal with Emanuel Rádl (1873–1942), an important Czech philosopher, and his contribution to Czech scholarship in the area of history of ideas. The text opens with a brief contextualisation of Rádl's work within the general milieu of Czech intellectual life of the first half of the twentieth century. Then the author traces Rádl's role in highlighting the importance of terminology in contemporary Czech interdisciplinary discourse, especially in the so-called 'struggle for the meaning of Czech history', where Rádl's views are compared, among others, to those of Mendl, Slavík, and Pekař.

In the second part of the contribution, the author analyses Rádl's original approach to the history of ideas using the example of his two most important works, which focus on the history of thought in natural science (*Dějiny vývojových teorií v biologii* [The History of Evolutionary Theories], Prague 1909) and in social science (*Dějiny filosofie* [A History of Philosophy], Prague 1932–1933). This analysis demonstrates that though Rádl's link to this, at that time nascent and not yet fully established, scientific field was only implicit, this philosopher ought to be seen as one of the foremost pioneers of the history ideas and history of thought in the Czech intellectual environment. The conclusion offers some brief thoughts on the relevance of Rádl's intellectual legacy especially in the still hotly debated field of possible theoretical and methodological links between natural science and humanities, especially the historical science.

Keywords: the history of historiography, the Charles University, academic strategies

Roman Pazderský (*1988) is a PhD student at the Faculty of Philosophy of the Charles University in Prague, pazderskyroman@seznam.cz

Emanuel Rádl (1873–1942) bezpochyby náleží k nejpřednějším osobnostem, které se v českém prostředí během první poloviny 20. století systematicky zabývaly problematikou dějin a teorie vědy.¹ Stejně jako pro jeho kolegy představovaly v českých podmínkách i pro Rádla na tomto poli základní inspiraci především Masarykovy studie o konkrétní logice z 80. let 19. století,² ojediněle pak relevantní práce starších českých filozofů herbartovské tradice.³ Těžiště Rádlova originálního myšlení bylo ryze interdisciplinární a nalézalo se na hranici mezi společenskými a přírodními vědami, kterou se Rádl snažil celý život problematizovat a následkem toho i ztenčovat. Masaryk pro něj bezesporu představoval největší odbornou a patrně i lidskou autoritu, vůči které však nezaujímal zcela nekritický postoj.⁴ Zároveň s tím čerpal zvláště z německého evolučního biologa a filozofa Hanse Driesche,⁵ který jej ovlivnil nejen v oblasti přírodovědy, ale Rádl se i díky jeho myšlenkám stal imunní vůči radikálním formám filozofického pozitivismu.⁶ Rádlovy pestré inspirační zdroje vytvořily společně s vrozeným intelektuálním nadáním a darem tvůrčího myšlení ojedinělou syntézu, díky které dnes Rádl představuje jednu z ikon českého myšlení, zdaleka ne pouze první poloviny minulého století.

Záměrem předkládané studie je alespoň stručně poukázat na některé momenty Rádlova díla, jimiž spoluutvářel metodologické předpoklady pro pozdější výzkum v oblasti dějin pojmů a idejí. Jelikož se Rádl zabýval otázkami teorie a dějin vědeckého poznání v podstatě celý život, není možné několika letnými poznámkami následujících řádek aspirovat na ucelenější portrét komplikovaných struktur jeho mnohovrstevnatého myšlení. Spíše než o komplexní shrnutí nejdůležitějších Rádlových postulátů mi na tomto místě jde o dílčí analýzu několika vybraných příkladů jeho myšlení, na nichž se metodou sondy pokusím ospravedlnit jeden ze vstupních predikátů, jenž stál na počátku mé intence napsat toto

1 Z dalších klíčových osobností a děl uvádím výběrově alespoň FRANTIŠEK ŠERACKÝ, *Teorie poznání a vědy*, Praha 1920; KAREL ENGLIŠ, *Teleologie jako forma vědeckého poznání*, Praha 1930; JIŘINA POPELOVÁ, *Poznání kulturní skutečnosti*, Praha 1936; EMANUEL CHALUPNÝ, *Logika věd. Základní orientace*, Praha 1945.

2 Srov. TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK, *Základové konkrétní logiky. (Třídění a soustava věd)*, Praha 1885; THOMAS GARRIGUE MASARYK, *Versuch einer konkreten Logik. (Klassifikation und Organisation der Wissenschaften)*, Wien 1887.

3 Například JOSEF DURDÍK, *Architektonika věd*, Časopis Musea Království českého 48/1874, s. 343–360, 427–442.

4 Souhrnný pohled podal Rádl v popularizační brožurce EMANUEL RÁDL, *T. G. Masaryk. Hrdina nové doby*, Praha 1946. Srov. MÍROSLAV PAUZA, *Ke vztahu Rádl – Masaryk*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof. Sborník příspěvků z konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla, (edd.) Tomáš Hermann, Anton Markoš, Praha 2004, s. 473–478.

5 Srov. EMANUEL RÁDL, *Filosofické názory Drieschovy*, Česká mysl 7/1906, s. 33–47, 123–125.

6 V tehdejší českém prostředí reprezentovaném zvláště FRANTIŠKEM KREJČÍM, *O filosofii přítomnosti*, Praha 1904; Týž, *Filosofie posledních let před válkou*, Praha 1918.

krátké pojednání, totiž že připomínat si dnes i po celém jednom století znovu Rádlovy úvahy o roli vědeckých pojmů či o dějinách přírodovědného a humanitního myšlení není jen bibliografickou úlitbou proseminárním „bohům“, nýbrž že jde o činnost stále smysluplnou a obohacující.

Dějiny pojmů jako předpoklad jejich vědecky kompetentního užívání

Jedním ze společných znaků většiny profesionálních „rádlogů“ je neskrývaná zdrženlivost vůči Rádlovi patrně nejpopulárnějšímu dílu *Útěcha z filosofie*, které považují vzhledem k autorovu dobovému psychickému rozpoložení za přeceňované.⁷ Je vsuktku pravdou, že nekritické čtení *Útěchy* jako myšlenkově sytého a zároveň verbálně velmi koncizního díla, navíc okořeněného emocionálně působivými okolnostmi svého vzniku, může vést k zavádějící simplifikaci složité mozaiky celku Rádlova myšlení. Jestliže jsme si však tohoto rizika vědomi a pracujeme s tímto hermeneuticky obtížným textem reflektovaně, nemusí naše interpretace nutně vést k nežádoucí redukci myšlenkového bohatství Rádlovy filozofie.

Rádl ve své *Útěše z filosofie* věnuje zvláštní pozornost teorii *pojmu*.⁸ Jeho náčrt problematiky vědeckého pojmosloví představuje v tomto díle jakousi rekapitulaci soustavných úvah na dané téma, jímž se Rádl intenzivně zabýval zvláště v polovině 20. let, a to v různých souvislostech: jednak v rámci diskusí o „smyslu českých dějin“,⁹ dále ve svých propedeutických pracích z teorie vědy¹⁰ a konečně i v řadě jiných dílčích témat, jako byla například Rádlova kritická reakce na způsob provedení národnostního sčítání lidu v Československu roku 1921, které podle něj doprovázel pojmoslovný a terminologický chaos v chápání požadovaných sčítacích údajů: „bez pojmové analýzy toho, co se míní slovem národnost, nelze provést i úspěchem národnostní sčítání“,¹¹ jak hodnotil Rádl tento počin. V několika následujících poznámkách bych se chtěl selektivně zaměřit na některé aspekty Rádlova pojetí vědeckého pojmosloví, které považují za cenný přínos k reflexi této otázky v českém prostředí.¹²

7 Například ERAZIM KOHÁK, *Domov a dálava. Kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*, Praha 2009, s. 186–187.

8 EMANUEL RÁDL, *Útěcha z filosofie*, Praha 1946, s. 79–86.

9 EMANUEL RÁDL, *O smysl našich dějin. (Předpoklady k diskusi o této otázce)*, in: Spor o smysl českých dějin 1895–1938, (ed.) Miloš Havelka, Praha 1995, s. 433–469.

10 EMANUEL RÁDL, *Moderní věda. Její podstata, metody, výsledky*, Praha 1926, s. 91–93.

11 EMANUEL RÁDL, *Národnost jako vědecký problém*, Praha 1929, s. 55.

12 Tématu se již věnovali TOMÁŠ HERMANN, *Emanuel Rádl a české dějepísectví. Kritika českého dějepísectví ve sporu o smysl českých dějin*, Praha 2002, s. 115–119; JAN HORSKÝ, *Dějzpytec a pojmosloví*, in: Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepísectví doby Gollovy školy, (ed.) Jan Horský, Ústí nad Labem 1999, s. 9–47, zvl. s. 20.

Rádlůva pozice je ve srovnání s dobovými úvahami českých intelektuálů o vědeckém pojmosloví velmi specifická. Problém pojmů se v humanitních vědách obecně začal s neobyčejnou naléhavostí ozývat na přelomu 19. a 20. století a stal se jedním z témat, která svým způsobem předurčila povahu vývoje teoreticko-metodologických diskusí ve společenských vědách po celé 20. století. Do českého prostředí pronikaly teze o pojmoslovné dimenzi noetiky humanitních věd především skrze reflexi teorie ideálních typů Maxe Webera.¹³ Na poli českého dějepisceví se jejím hlavním šířitelem stal zvláště tandem dvou metodologicky patrně nejkreativnějších a v tomto ohledu nejtalentovanějších historiků první republiky, jimiž byli Bedřich Mendl¹⁴ a Jan Slavík.¹⁵ Rádlůva individualita pak spočívá především v tom, že se ve 20. letech aktivně zapojil do metodologické polemiky vedené mezi Slavíkem a Pekařem o noetických možnostech historické vědy, v níž tvořila otázka epistemologické role pojmů v historikově práci jedno z krucióálních témat, avšak bez přímé vazby na Weberův koncept ideálních typů, na něž se se stejnou vehemencí odvolávali jak Slavík, tak Pekař. Rádlůvy postřehy tak tvoří v celku těchto diskusí velmi pozoruhodný zjev, protože svou nezávislostí na Weberově noetice přinášejí do této debaty, která se už místo podobala spíše samoúčelnému sporu o legitimitu výkladu Weberovy autority, jistou metodologickou originalitu.¹⁶

Rádl mohl opět čerpat ze své mezioborové zkušenosti a zdůraznil, že svět, optikou historismu 19. století pojímaných humanitních věd v čele s dějepisceví, prožívá v současnosti podobný metodologický přelom, jakým prošly přírodní vědy před třemi staletími v souvislosti s Galileem. Právě Galileo Galilei podle Rádla „vysvobodil svoji dobu z filosofické nejistoty velkolepým programem; opíraje se o nominalistické scholastiky, zavedl novou metodu myšlení (...) totiž metodu pojmů konstruovaných rozumem“.¹⁷ Metoda přírodních věd je od této doby postavena na axiomu racionální konstruovanosti pojmů: „ani ‚zrychlení‘, ani

13 K tomu zevrubně JAN HORSKÝ, *Noetika kulturních věd Maxe Webera a české dějepisceví*, Ústí nad Labem 1994; MAREK LOUŽEK, *Max Weber. Život a dílo, weberovské interpretace*, Praha 2005, s. 255–259.

14 Blíže JAN HORSKÝ, *Bedřich Mendl a noetika Maxe Webera*, in: Velké osobnosti Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. 7. Vědecká konference k 100. výročí narození Bedřicha Mendla, prvního profesora hospodářských dějin Univerzity Karlovy, 1892–1992, Praha 1997, s. 71–78.

15 Blíže MILOŠ HAVELKA, *Max Weber ve sporu o smysl českých dějin aneb o Slavíkově čtení novokantovské metodologie věd o kultuře*, in: *Život plný střetů. Dílo a odkaz Jana Slavíka (1885–1978)*, (edd.) Lukáš Babka, Petr Roubal, Červený Kostelec-Praha 2009, s. 97–108.

16 K tomu souhrnně T. HERMANN, *Emanuel Rádl a české dějepisceví*; MILOŠ HAVELKA, *Rádlůvo pojetí dějin ve sporu o české dějiny*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 410–427.

17 E. RÁDL, *Útěcha z filosofie*, s. 79.

„pohyb rovnoměrný“, ani „volný pád“, ani „síla“ nejsou věci přírodou dané“, nýbrž jde o „systém pojmů ustanovených učencem pro ovládnutí přírody“.¹⁸ Rádl si však byl vědom podstatného rozdílu mezi pojmoslovím přírodních a historických věd. Zatímco přírodní vědy operují pouze s uměle vytvořenými či z jiných oborů převzatými pojmy, významnou část pojmoslovného aparátu dějepisceví tvoří autentické termíny zanesené přímo v historických pramenech.¹⁹ Dokud však historik neprovede kvalitní obsahovou analýzu těchto výrazů (na způsob pozdější historické sémantiky), zůstávají pramenná lexika jen prázdnými termíny.²⁰ Pojmy z nich lze udělat teprve exaktním vymezením významu daného slova, což je podle Rádlův základ práce každého moderního historika. Deficit soudobého dějepisceví tedy Rádl spatřuje zvláště v podceňování kognitivní role pojmů v historikově práci, kterým tradiční historiografie přisuzuje pouze roli finálních výrazových prostředků, prostřednictvím nichž historik jen tlumočí své poznatky a převádí je do kódu jazyka. Takovým přístupem však zůstává zcela opomenut význam pojmových kategorií jako analytických nástrojů, stojících již na počátku procesu historikova poznávání. Výsledkem je degradace historikem užívaných pojmů na pouhé estetické jazykové prostředky, jejichž význam není domněle nutno blíže specifikovat, protože narativní moment historikova sdělení již nemá být věcí vědecké, ale umělecké složky historikovy činnosti,²¹ přesně v duchu Pekařovy teze, podle níž je úlohou dějepisce „umělecky oživit vědecky probádanou minulost“.²²

Rádlůva kritika českého dějepisceví se na tomto místě do značné míry stýká s weberovskými apely, v jejichž duchu hovořil Mendl o „potřebě toho, aby historik si ujasnil přesně pojmy a přesně je vyjadřoval“,²³ a Slavík pak s podobnými postuláty zcela nepokrytě o pojmoslovné anarchii českého dějepisceví²⁴ a o jeho

18 E. RÁDL, *Útěcha z filosofie*, s. 80.

19 Srov. T. HERMANN, *Emanuel Rádl a české dějepisceví*, s. 116.

20 Srov. J. HORSKÝ, *Dějzpytec a pojmosloví*, s. 29n.

21 Sám Rádl i přes svůj důraz na vědeckou povahu historikem užívaných pojmů drží dualitu toho, co nazývá „historikovou zodpovědností“, která je jednak teoretická (zodpovědnost za věcnou správnost uváděných faktů) a jednak umělecká (zodpovědnost za jejich esteticky cenné vylíčení) – EMANUEL RÁDL, *Romantická věda*, Praha 1918, s. 290–291.

22 JOSEF PEKAŘ, *Dějepisecví*, in: Památník na oslavu padesátiletého panovníckého jubilea Jeho Veličenstva císaře a krále Františka Josefa I. Vědecký a umělecký rozvoj v národě českém 1848–1898, Praha 1898, s. 24; JOSEF PEKAŘ, *Spor o individualismus a kolektivismus v dějepisceví*, ČČH 3/1897, s. 160.

23 BEDŘICH MENDEL, *Nové proudy v hospodářském a sociálním dějepise*, in: Sborník přednášek proslouvených na prvním sjezdu čl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.–7. dubna 1929, Praha 1929, s. 431.

24 JAN SLAVÍK, *Historické pojmosloví*, in: Druhý sjezd československých historiků (5.–11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisceví v letech 1935–1948, (ed.) Antonín Kostlán, Praha 1993, s. 219–228.

básnické periodě,²⁵ personifikované Pekařem. Je pravdou, že ani Rádlův přístup se s Weberem neocítá v závažnější kontradikci.²⁶ Nehovoří sice přímo o potřebě apriorní ideálnětypické konstrukce, jejímž výsledkem je pojmová kategorie coby noetický nástroj vlastního bádání, rozhodně se však domnívá, že žádný pojem není vytvářen induktivní interpretací empiricky získaných faktů, nýbrž naopak že hledání a výkladová kombinace faktů jsou zcela závislé na apriori ustavených pojmových kategoriích.²⁷ V některých momentech stojí Rádl Weberovi dokonce blíže než jeho ostentativní obhájci Slavíkova typu, který ve svém pojetí husitství jako ideálního (ve smyslu příkladného) typu sociální revoluce²⁸ sešel na scesti podle Webera toho vůbec nejnebezpečnějšího: „směšování teorie a dějin“.²⁹ Rádl oproti tomu implicitně drží weberovskou linii tvrzení, že strukturu ideálního typu nemá dějinná skutečnost sama, nýbrž pouze pojmová kategorie, s jejíž pomocí tuto skutečnost uchopujeme a analyzujeme. Historik se, jak praví Rádl, „rozhodne například studovat renesanci. V žádném zápisu nenajde tento historický zjev jako factum brutum; není to ani člověk, živší od toho do toho času, ani bitva, svedená tehdy a tam a tam; nezbyvá, než aby si vytvořil přibližnou definici renesance podle toho, co o ní ví; jeho studium pak je řízeno touto definicí; podle ní jedna fakta volí, druhá zamítá.“³⁰ Tento akt se v zásadě shoduje s Weberovou pojmovou konstrukcí ideálního typu předmětu, který chceme učinit objektem studia, v tomto případě renesance. Jak ovšem známo, podle Webera může ideální typ i jako apriorní nástroj induktivní analýzy podléhat určitým korekcím ze strany zjištěných faktů. Jestliže zjištěné poznatky dokazují nedostatečnou či přímo chybnou explikační produktivitu ideálně typicky zkonstruovaného pojmu, jeho struktura musí být modifikována tak, aby byl sémantický obsah apriori zkonstruovaného pojmu konformní s aposteriorními výsledky empirického výzkumu. Rádl zde uvažuje podobně jako Weber, neboť výtěžek historikova bádání může i podle něho vyústit v „jasnější pojetí renesance a lepší vystižení jejích vlastností“, než bylo to, s nímž kalkulovala ideálnětypická konstrukce. Důsledkem faktografického výzkumu však nemusí být jen kosmetická korekce ideálního typu, ale

25 JAN SLAVÍK, *Básnická perioda českého dějepísectví*, Praha 1932.

26 Srov. JAN HORSKÝ, *Problém dějinného vědomí u Emanuela Rádl*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 428–450; J. HORSKÝ, *Dějzpytec a pojmosloví*, s. 20.

27 „Pojmy už nejsou jen jména víceméně nahodilá pro nehybný materiál věcný, nýbrž udávají směrnice, kde se mají fakta hledat, a jaká; faktum závisí od pojmu a od něho dostává svoji formu.“ – E. RÁDL, *O smysl našich dějin*, s. 439.

28 Srov. J. HORSKÝ, *Dějzpytec a pojmosloví*, s. 23.

29 MAX WEBER, „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání, in: Týž, *Metodologie, sociologie a politika*, (ed.) Miloš Havelka, Praha 1998, s. 47.

30 E. RÁDL, *O smysl našich dějin*, s. 438–439.

dokonce i jeho naprosté odmítnutí jako chybně zkonstruovaného pojmu: „Možná, že důsledkem jeho [tzn. historikovy] práce bude zavržení pojmu renesance vůbec a že jej nahradí jinými, přesnějšími pojmy.“³¹ Pro Webera nepředstavuje ve vědecké práci moment zamítnutí chybně zkonstruovaného ideálního typu a jeho nahrazení adekvátnější pojmovou konstrukcí nic, co by vyvolávalo metodologické pochybnosti o relevanci tvorby ideálnětypických konstrukcí. Jde o zcela přirozený proces postupného zpřesňování našich vědeckých poznatků, které vznikají z konfrontace naší apriorně zkonstruované ideálnětypické hypotézy (pojmu) s výsledky analytického výzkumu (s fakty). Chybná konstrukce ideálního typu neznamena pro Webera vědecké pochybení právě proto, že je dodržen onen Slavíkem opomenutý vstupní předpoklad o tom, že „ideálnětypická konstrukce vývoje a dějiny jsou dvě naprosto odlišné věci“.³² A proto může i onen Rádlův pomyslný historik na základě pramenného rozboru artefaktů renesanční kultury legitimně dospět nejen k podložení, ale i ke korekci či dokonce k vyvrácení svého vymezení pojmu renesance ve významu, jaký mu přiřadil na základě apriorní ideálnětypické konstrukce.

Rádl tedy svým pojetím funkce dějepisných pojmů stojí Weberovi, k němuž se však explicitně nehlásí,³³ paradoxně blíže než Slavík, ohánějící se Weberem doslova na každém kroku. Slavík by totiž na rozdíl od Webera i Rádlu považoval chybnou konstrukci ideálního typu nikoli za obvyklou součást procedury historikovy práce, nýbrž za dějepiscovo trestuhodné pochybení, neboť Slavík považuje ideální typ nikoli za „neskutečný“, v realitě se nikdy a nikde nevyskytující vzorový model, nýbrž za reálně existující prototyp určité historické situace, která je jeho dokonalým zobrazením v realitě historického dění. Důvodem této disharmonie mezi Slavíkem a Weberem je Slavíkovo přehlédnutí nejen fundamentální diskrepance mezi teorií a dějinami, ale i rozdílu mezi procesem označování a poznávání, který si naopak velmi dobře uvědomoval Emanuel Rádl. Pojem je pro Rádlu „výtvar rozumu na ovládnutí dané skutečnosti“, neboť „jej nenacházíme daný ani hotový ani v přírodě, ani v mysli lidské“. A proto „člověk, aby mohl o věcech přemýšlet, ustanovuje si pojmy“. Tyto pojmy jsou pro Rádlu jakousi pomyslnou „značkou pro jednotku v soustavě našeho poznání, značkou

31 E. RÁDL, *O smysl našich dějin*, s. 439.

32 M. WEBER, „Objektivita“, s. 54.

33 Rádl ve svých spisech cituje pouze představitele Weberovy intelektuální „kolébky“, tj. bádanské novokantovce Wilhelma Windelbanda a Heinricha Rickerta, zpravidla však s polemickým ostnem vůči jejich dělení věd na nomotetické a idiografické, jež Rádl nepokládá za zcela správné – NIKOLAJ DEMJANČUK, MARTIN PROFÁNT, JIRÍ PODHAJSKÝ, *O povaze vědy: novokantovství*, Praha-Plzeň 2011.

tak volenou, aby nebylo nejasnosti o tom, co se jí označuje“.³⁴ Zavádění pojmů se tu tedy vztahuje k aktu přesného označení jevu, s nímž má badatel v úmyslu nadále pracovat, tzn. chce jej podrobit bližšímu zkoumání. Označování věcí je zde chápáno jako nedílný předpoklad vědeckého poznávání, který jej podmiňuje, avšak nevyčerpává. Poznání tedy není dovršeno označením (ačkoli výsledkem poznání může být i zpětná korekce prvotního označení ve výše zmíněném smyslu verifikace ideálnětypické konstrukce) a označení samo je jen prvním krokem k poznání. Proto Rádl neustále apeluje na potřebu exaktního vymezení pojmů, s nimiž věda pracuje a jejichž označované nadále zkoumá.³⁵ Proto je natolik znepokojen, když čeští historikové typu Pekaře či Nejedlého popírají náboženské rysy husitství či obrození, „a přitom ani tušení nemají, že pojem náboženství třeba vymezit (...) že psát o ‚antiklerikalismu‘ českých bratří bez analýzy antiklerikalismu je tolik, co psát o Caesarovi střelícím z revolveru. Jak mohou tito historikové nonšalantně dokazovat, že smysl našich dějin byl ‚národní‘, když neprovedli analýzu pojmu ‚národ‘?“³⁶

Rádlův akcent na noetickou závažnost reflektovaného zavádění pojmů v humanitních vědách byl v polovině 20. let minulého století velmi podnětným metodologickým námětem. Ve svém apelu na potřebu kvalifikované práce s pojmy jako předpokladu jakékoli serióznější vědecké práce³⁷ sice tehdy nebyl Rádl zdaleka osamocen,³⁸ přesto však z linie kritiků tradiční české historiografie vybočoval. Nejen tím, že přicházel s inspirativními postřehy ze světa přírodních věd, ale rovněž tím, že na poli historiografického pojmosloví vykazoval mnohem hlubší smysl pro noetické otázky tehdejší historické vědy než mnozí teoreticky disponovaní historikové typu Jana Slavíka či Bedřicha Mendla.³⁹ Domnívám se, že Rádlův příspěvek

34 E. RÁDL, *Moderní věda*, s. 91–92.

35 Vlastní vymezení některých sociálně-kulturních a nábožensko-politických pojmů podal Rádl v pojednání EMANUEL RÁDL, *Náboženství a politika*, Praha 1921.

36 E. RÁDL, *O smysl našich dějin*, s. 444.

37 Otázkou však je, do jaké míry zůstávaly Rádlovy apely jen teoretickými postuláty a nakolik se jimi řídil i on sám. S podobnou pojmovou neurčitostí jako zmiňovaní Pekař a Nejedlý totiž psal i Rádl například o Descartesově a Galileově liberalismu či pobělohorském českém národu, aniž by blíže specifikoval význam těchto obecných pojmů – srov. EMANUEL RÁDL, *Věda a víra u Komenského*, Praha 1939, s. 35, 47.

38 Problémů spjatých s dějepisným zaváděním a užíváním pojmových kategorií se dotkl rovněž FRANTIŠEK XAVER ŠALDA, *Dvoji dějepiscetví*, in: Spor o smysl českých dějin, (ed.) M. Havelka, s. 561–574. Blíže MILAN HES, *F. X. Šalda a české dějepiscetví*, in: Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení, s. 301–316, zvl. s. 306.

39 Mendlova recepce Weberovy teorie ideálních typů stála sice vůči autenticitě Weberových myšlenek ve větší adekvaci, než tomu bylo u Jana Slavíka, přesto se však Mendlovy úvahy na tomto poli vyznačují určitou konfúzností. Rozporuplně působí jeho dvojitá interpretace ideálního typu.

k teorii dějepisných pojmů formuluje důležité postuláty pro pozdější obor dějin pojmů (Begriffsgeschichte). Rádl si totiž nedovede představit solidní vědeckou práci, která by operovala s neurčitými a ambivalentními pojmy, jejichž exaktní vymezení je pro něj jedním z kritérií vědeckosti.⁴⁰ Dějiny pojmů se proto musí stát nevyhnutelnou doménou každého historika. Tím spíše, že význam obecných dějinných pojmů⁴¹ (tj. s Popperem řečeno univerzálních pojmů, které neobsahují odkazy na vlastní jména konkrétních a singulárních entit)⁴² je časově variabilní. Historik musí pracovat jednak s konkrétními pojmy označujícími jedinečné individuality typu Karla IV. nebo bitvy na Bílé hoře, zároveň však i s pojmy univerzálními (obecnými) jako je stát, svoboda, náboženství, národ apod., jejichž význam je relativní, a historik je proto musí přesně definovat s ohledem na striktně zvolený chronotop času a místa dějů, v jehož sémantických kontextech daný jev popisuje a zkoumá. V tom tkví podle Rádla jedna z charakteristik a zároveň svizelí historiografie jako vědy.

Rádlovy pojmoslovné postuláty však v pozdější době většinou zapadly a české dějepisceví začalo získávat konkrétnější představu o možné praxi pojmoslovné analýzy historických jevů až po druhé světové válce, a to nejen v projektu historické sémantiky Josefa Macka,⁴³ ale již v Kutnarově pojetí pojmu jako organické skladebné struktury funkčních částí (znaků), jejichž vzájemný poměr se

V roce 1927 podává velmi přiléhavý výklad Weberových ideálních typů, které na rozdíl od Slavíka správně chápe jako typy „neskutečné“ – srov. soubor Mendlových referátů o Weberových spisech dle jeho bibliografie: JÁN KLEPL (ed.), *Soupis prací Bedřicha Mendla*, in: Bedřich Mendl, Vývoj řemesel a obchodu v městech pražských, Praha 1947, s. 98. O dvě léta později však již Mendl podává dosti zavádějící výklad a překládá Weberův ideální typ už nikoli jako typ „neskutečný“, nýbrž „příkladný“, čímž čtenáři sugeruje představu ideálního typu jako nejtypičtějšího příkladu nějaké skutečnosti, například fenoménu středověkého města, jehož ideálním typem jsou podle Mendla města flanderská (B. MENDL, *Nové proudy v hospodářském a sociálním dějepise*, zvl. s. 432). Tímto pojetím ideálního typu jako „nejtypičtějšího příkladu“ se však ocitá v inkompatibilní kolizi s Weberovým modelem ideálního typu jako „neskutečného pojmového vzorce“. Srov. J. HORSKÝ, *Bedřich Mendl a noetika Maxe Webera*.

40 Rádl je zde evidentně ovlivněn myšlenkami přírodovědce a filozofa Hanse Driesche, na kterého se ve svých spisech hojně odvolává. Na tomto místě se jako příznačná jeví Driescheova definice vědy, citovaná Rádlem v jeho *Moderní vědě*: „neboť úplný pořádek obsahu našeho vědomí, prostý každého sporu, jest všeobecnou úlohou každé vědy; co jest bez vnitřního sporu a jest úplně sporádáno, to jest ‚pravda‘“. Cituji podle E. RÁDL, *Moderní věda*, s. 16.

41 Přebírám zde terminologii Františka Kutnara, rozlišujícího mezi jedinečnými a obecnými pojmy. Kutnar však mezi nimi připouští určitou možnost transpozice. Například původně konkrétní pojmy, jako Jidáš nebo Bílá hora, se mohou stát pojmy abstraktními, pakliže se stávají nositeli nikoli už singulárního, nýbrž symbolického významu – srov. FRANTIŠEK KUTNAR, *Základní otázky historického pojmosloví*, in: Druhý sjezd československých historiků, (ed.) A. Kostlán, s. 229–235.

42 KARL RAIMUND POPPER, *Logika vědeckého zkoumání*, Praha 1997, s. 47–52.

43 Srov. JOSEF MACEK, *Historická sémantika*, ČČH 89/1991, s. 1–30. Blíže BOHUMIL JIROUŠEK, *Josef Macek. Mezi historií a politikou*, Praha 2004, s. 155–159; PETR ČORNEJ, *Směrování Josefa Macka k historické sémantice*, in: Josef Macek, *Česká středověká šlechta*, Praha 1997, s. 134–151.

mění v závislosti na času a prostoru a jehož vnitřní proměny a přeskupení lze postihnout s pomocí metody strukturálně funkční analýzy.⁴⁴ Společensko-politické podmínky doby však Kutnarovi nedovolily s tímto pojetím prorazit a oficiální česká historiografie naopak upadla do období, v němž dosáhla frekvence již Rádlem kritizovaného nerefektovaného a ahistorického užívání obsahově vyprázdněných pojmů jedné ze svých maxim.

Dějiny idejí v diskurzu biologie a filozofie

Ve druhé části své studie se chci zaměřit na přiblížení Rádlových prolegomen k disciplíně ve středoevropském prostoru známé pod označením dějiny idejí (*Ideengeschichte*). Jejich klasická podoba je reprezentována zvláště dílem francouzského myslitele ruského původu Alexandra Koyrého, jehož kniha z roku 1957 představuje fundamentální práci o proměnách kosmologického myšlení od Mikuláše Kusánského po Newtona.⁴⁵ Postupné prosakování „postmoderního“ myšlení do dějin vědy na počátku 60. let pak pro dějiny idejí znamenalo podstatný metodologický obrat, který s uznáním vyzdvihl Koyrého koncepci „radikální duchovní revoluce“ evropského myšlení 17. století⁴⁶ a s její pomocí zpochybnil tradiční historistické reflexe dějin vědy, vycházející z předpokladu kontinuity vývoje vědeckého myšlení. Šířitelé postmoderní výzvy typu Thomase Kuhna a Michela Foucaulta zdůrazňovali oproti této modernistické „víře v pokrok“⁴⁷ naopak fenomén diskontinuity, který odmítá evolucionistickou koncepci lineárně vzrůstající kumulace lidského vědění a nahrazuje ji teorií radikálních paradigmatických zlomů, jež nazývá „vědeckými revolucemi“.⁴⁸ Foucaultovo rozlišení renesanční, kla-

44 Sám Kutnar se tuto metodu snažil aplikovat ve své neúspěšné habilitační práci z roku 1939: FRANTIŠEK KUTNAR, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu české doby obrozenské*, Praha 2003. Blíže VERONIKÁ STŘEDOVÁ, *František Kutnar a strukturalismus v interpretaci sociálních a hospodářských dějin*, Praha 2009, s. 52–66; TÁŽ, *Počátky formování konceptu dějin mentalit v české historiografii*, Praha 2008, s. 109–124. Kutnar dokonce připravoval vydání *Historického slovníku terminologického*; k tomu MILOSLAVA MELANOVÁ, *Nerealizovaný projekt Františka Kutnara – Historický slovník terminologický*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisce na formování obrazu české minulosti. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 24. – 25. dubna 1998 v lázních Sedmihorkách, Semily 1998, s. 228–229. Český filozofický strukturalismus nabídl jedinečný pokus o skladebnou analýzu socio-politických pojmů v díle JOSEF LUDVÍK FISCHER, *Zrcadlo doby. Abeceda skoro filozofická*, Praha 1932.

45 ALEXANDRE KOYRÉ, *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*, Praha 2004.

46 A. KOYRÉ, *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*, s. 9, 13.

47 BEDŘICH LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009.

48 THOMAS SAMUEL KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997.

sické a moderní epistémy⁴⁹ či jeho analýza fenoménu diskurzivních formací⁵⁰ se tak staly novým prototypem „postmoderně“ orientovaných dějin idejí. „Historické“ pojetí tak v dějinách idejí našlo alternativu v přístupu „archeologickém“.

V díle Emanuela Rádl se lze setkat s evidentními náběhy jak ke klasicky konceptualizovaným dějinám idejí koyréovského ražení, tak i k některým odlišným metodologickým vzorcům tohoto oboru. S Koyréem Rádl spojuje – jak ještě uvidíme – zejména neskrývané subjektivní hodnocení kvality názorů jednotlivých myslitelů. Na druhé straně je však Rádlův pohled na dějiny idejí, oproti Koyrého koncepci, ovlivněn potřebou klást zásadní důraz na sociálně-kulturní kontexty období, v němž dané myšlenky vznikaly. Rádlův přístup lze demonstrovat na dvojici svým způsobem příbuzných, zároveň však v mnohém odlišných děl, takřka symbolicky ohraničujících období Rádlůva největšího tvůrčího zenitu. Jde o *Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století* z roku 1905⁵¹ a o *Dějiny filosofie* z let 1932–1933.⁵² Obě díla výstižně zachycují typické rádlůvské postupy při mapování dějin ať už biologických, nebo filozofických idejí.

Dějiny vývojových teorií ani *Dějiny filosofie* především nezapřou svůj záměrný aktualizací potenciál, který navíc nijak nezakrývají. Rádl se tímto přístupem otevřeně distancoval od pozitivistické maximy objektivistické deskripce zkoumaného předmětu ve prospěch hodnotícího, a proto i subjektivního pohledu na vývoj daných idejových proudů. Autorovým cílem je navázat pomyslný dialog s velkými jmény světové vědy a podrobovat jejich názory kritické revizi. Rádl sám si specifickým tohoto pojetí prokazatelně uvědomoval a v úvodu k *Dějinám filosofie* napsal: „Tento spis nejde ve stopách obvyklých dějin filosofie: šlo mi o přítomnost a budoucnost, nikoli o minulost; právě proto však se mi minulost objevila ve světle velmi živém. Jestliže se ve spise snad tu a tam hádám s filosofy dávno zemřelými, není to neúcta k nim, naopak: právě protože jejich učení pokládám za dosud živé, zápasím s ním; pokud už živé není, nezajímá mne.“⁵³ V ukázce prokazatelně rezonuje Rádlůva akceptace masarykovského ideálu veřejně angažované vědy, která má dle svého nejlepšího vědomí a svědomí aktivně reagovat na časové potřeby společnosti.⁵⁴ Filozofie je zde pojata nejen jako vědní

49 MICHEL FOUCAULT, *Slova a věci*, Brno 2007.

50 MICHEL FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002.

51 EMANUEL RÁDL, *Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*, Praha 1909. První část díla vyšla nejprve v němčině roku 1905. Roku 1930 vyšla kniha též anglicky a o rok později španělsky.

52 EMANUEL RÁDL, *Dějiny filosofie I–II*, Praha 1932–1933.

53 E. RÁDL, *Dějiny filosofie I*, s. VI.

54 Srov. BEDŘICH LOEWENSTEIN, *Pravda bojující? K Rádlůvu aktivistickému pojetí filosofie*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 197–214.

obor, konstituovaný určitou sumou vědění, ale především jako celospolečenský reformní program.⁵⁵ Křesťanský humanismus, jako báze, na níž se Rádlovo aktivistické pojetí filozofie odehrávalo⁵⁶ a v němž podle Jana Patočky nalezl český humanismus své „poslední slovo“,⁵⁷ bývá většinou přiřazován až k pozdějšímu období Rádlovy tvorby. Subjektivní hodnocení jednotlivých myšlenkových směrů je však metodologickým leitmotivem už jeho raných *Dějin vývojových teorií v biologii*, ačkoli společenská závažnost a „osvětovost“ biologických názorů samozřejmě nedosahuje v tomto ohledu produktivnějšího potenciálu stanovisek filozofických.

Z perspektivy dnešního pozorovatele se může zdát, že Rádlovy *Dějiny vývojových teorií v biologii* i *Dějiny filosofie* jsou již svým obsahem a myšlenkovými konkluzemi poněkud zastaralé, neboť otevřeně reagují na otázky, jež Rádlovi kladla tehdejší společenská situace. Pozoruhodná a dosud živá však zůstává forma těchto Rádlových knih, či chceme-li způsob jejich metodologicko-metodického zpracování. Jedním ze základních parametrů pro metodologickou klasifikaci prací z dějin vědy je, jak známo, dělení na internalistický a externalistický přístup.⁵⁸ Obě Rádlova díla vznikala pod vědomou intencí ryze externalistického pojetí, což jim ve své době vyneslo vysokou mezinárodní prestiž.⁵⁹ A je to právě tento důsledný externalismus, který Rádlovo pojetí dějin idejí zásadním způsobem odlišuje od bytostně internalistické povahy pozdějšího „Koyrého paradigmatu“,⁶⁰ které na prahu 60. let vyvolalo i v českém prostředí silné metodologické ozvěny.⁶¹ Novinkou bylo, že Rádl se již ve svých *Dějinnách vývojových teorií v biologii* z počátku 20. století rozhodl pohlížet na vývoj daného vědeckého oboru programově jako na přímý produkt dobového sociálně-kulturního klimatu, kterým je vědecký diskurz do značné míry determinován či přinejmenším ovlivněn.

55 Srov. JOSEF LUKL HROMÁDKA, *Don Quijote české filosofie. Emanuel Rádl 1873–1942*, Praha 1947, s. 43n.; MARTIN ŠIMSA, *Filosof a reforma světa. Pokus o filosofickou interpretaci díla Emanuela Rádla a konstituci reformní filosofie*, Ústí nad Labem 1997.

56 K tomu srov. kritickou práci BOHUSLAV KOUTNÍK, *Emanuel Rádl. Křesťanský filosof, vědec, politik, moralista*, Praha 1934.

57 JAN PATOČKA, *Věcnost a dějinnost. Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*, Praha 2007, s. 11–17.

58 DANIEL ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, Praha 2009, s. 185an.

59 NELIO MARCO VINCENZO BIZZO, *Emanuel Rádl and the First Externalist History of Biology*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 114–137; OLAF BREIDBACH, *Es gibt – auch – Dinge ohne Geschichte (Wissenschaftsgeschichte als Wissenschaftsphilosophie. Emanuel Rádls Geschichte der biologischen Theorien)*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 77–100.

60 D. ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, s. 81–85.

61 Například JAN PATOČKA, *Aristotelés. Jeho předchůdci a dědicové*, Praha 1964.

Rádlova metoda byla originální tím spíše, že i přes své zdůrazňování podmiňujícího vlivu dobových socio-kulturních kontextů zůstala rezistentní vůči expandující marxistické metodologii. Rádlovi šlo o to, vykreslit ideové trendy v dějinách biologie jako typický projev koherentního celku dobového myšlení a tím na základě těchto podmiňujících socio-kulturních struktur vysvětlit konkrétní akcenty biologických teorií a konečně skrze souřadnice tehdejšího společenského bytí a vědomí porozumět způsobu a smyslu dobového přírodovědného myšlení.

Tentýž přístup Rádl aplikuje i o třicet let později v *Dějínách filosofie*, kde svůj výklad začíná zcela lapidární floskulí: „každá filosofie je dítětem své doby; má její charakter, mluví jejím dialektem, žije starostmi a radostmi svého okolí“.⁶² Na tomto místě se nabízí snad až příliš odvážná paralela. Rádlovo metodologické východisko zde totiž zajímavým způsobem koresponduje s rozumějícími postupy tehdejší československé historiografie. Možná příbuznost mezi Rádlem – při zpracovávání dějin idejí v biologii a filozofii – užívanou externalistickou metodologií a dominující metodologickou orientací českého dějepisceví éry pekařovsko-šustovské hegemonie se mi zdá být sice provokativní, přesto však nezcela irelevantní hypotézou. Neuvažuji samozřejmě o přímém, kauzálním vlivu a už vůbec se nemíním pokoušet účelově eliminovat zásadní metodologické rozpory mezi Rádlem a Pekařem, které jsem koneckonců doložil i v Rádlově pojmoslovné kritice českého dějepisceví. Přesto však spekuluji o jisté míře metodologické příbuznosti, která nám tentokrát na příkladu samotného Rádla odhaluje integrativní sílu paradigmatu dobového myšlení, které je na metodologické úrovni schopno implicitně spojit i dva nesmiřitelné rivaly. Základní krédo *rozumějící historiografie* nalezlo jednu ze svých nejpregnantnějších formulací v Pekařově předmluvě k prvnímu dílu monografie s názvem *Žižka a jeho doba*, jenž vyšel roku 1927: „Každý dějinný činitel, každá myšlenka jeho i všechno dílo jeho nese na sobě duchovní pečeť své doby: jen s ní a v ní možno je mu rozuměti, jen s ní a z ní možno jej vyložiti.“⁶³ Rádl při svém putování vývojovými stezkami dějin biologického či filozofického myšlení sice nerecipuje Pekařův apel na niterné, in-

62 E. RÁDL, *Dějiny filosofie I*, s. 1. Na jiném místě pak Rádl objasňuje své odmítnutí „intelektualismu“, neboť dějiny filozofie se podle něho neodehrávají „v nadzemních oblastech čisté pravdy, kde vládne jen definice, dedukce, poznatky, systémy noetické a metafyzické, kde pravda je jen poznáním a chyba jen věcí logické analýsy. [...] Skutečné dějiny filosofie však se dály a dějí na této zemi v zápase živých lidí. Filosof je člověk s pozemskými touhami; oč mu doopravdy jde a má jít na tomto světě? Co má konec konců rád? Co ho bolí, co ho těší? Jaké má plány? Rozbor 'učení' daleko nepodává celou, někdy ani ne hlavní odpověď na tyto otázky, které jsou pravými otázkami filozofickými.“ – E. RÁDL, *Dějiny filosofie I*, s. VI–VII.

63 JOSEF PEKAŘ, *Žižka a jeho doba*, Praha 1922, s. IX.

tuitivní prožívání a empatické vcítování se do ducha doby, přesto však stejně jako Pekař opouští pozitivistickou doktrínu objektivistického popisu historických reálií ve prospěch porozumění těmto skutečnostem s pomocí dobových sociálních a kulturních souvislostí. Zásadní rozdíl mezi oběma pojetími však spočívá v tom, že zatímco Pekař hodnotí myšlení té které doby výlučně pouze na základě axiologických měřítek daného „ducha doby“, Rádl se nezděráhá posuzovat desetiletí ba staletí staré názory svých předchůdců optikou své současnosti. V tomto ohledu je metodologická kontradikce Pekaře a Masaryka již v rané fázi sporu o smysl českých dějin totožná s pozdější antipatií Pekaře a Rádla.

Význam Rádlovy externalistické metody, která rozhodně nebyla jen formální metodologickou manifestací, nýbrž funkčně aplikovaným kognitivním postupem, lze exemplárně demonstrovat například na Rádlově výkladu Darwinovy evoluční teorie. Kapitoly věnované Darwinovi a darwinismu zaujímají v jeho *Dějinnách vývojových teorií v biologii* zhruba tři čtvrtiny celého textu a tvoří patrně doposud nejdetailejší reflexi tohoto zásadního evolucionistického směru u nás.⁶⁴ Rádl ve svém výkladu předně potvrdil tezi o souvislosti mezi Smithovou teorií kapitalismu, resp. liberálněekonomickým myšlením viktoriánské Anglie, a Darwinovou teorií přírodního (přírozeného) výběru,⁶⁵ jež je založena na axiomu přirozenosti neregulovaného konkurenčního boje sobeckých jedinců a jejich nelítostné soutěže, v níž přežívá silnější a slabší podléhá. Syrové pravidlo kapitalistického soupeření o majetek, resp. o zisk, je z tohoto pohledu v Darwinově teorii pouze modifikováno na přirozený zákon boje o život. Rádl tato skutečnost, které si ostatně povšimli již Karl Marx a Friedrich Engels,⁶⁶ vedla k zajímavému závěru, že Darwinova nauka je v podstatě přírodní sociologií, která přenáší „do přírody ideál anglického státu, jaký vládl za jeho [tzn. Darwinovy] doby“.⁶⁷ I to svědčí o intenzitě Rádlova vnímání sociálně-politických souvislostí v chronotopu formování Darwinovy teorie.

64 Srov. TOMÁŠ HERMANN, *Vy jste Darwin! Yes, I am Darwin. Darwin českýma očima a darwinismus v českých zemích*, Dějiny a současnost 31/2009, č. 2, s. 36–39.

65 E. RÁDL, *Dějiny vývojových teorií v biologii*, s. 145n.

66 Na Marxovu poznámku v dopisu Engelsovi z 18. června 1862 upozorňuje STANISLAV KOMÁREK, *Předmluva ke třetímu českému vydání*, in: Charles Darwin, *O vzniku druhů přírodním výběrem*, Praha 2007, s. 14. Dále například FRIEDRICH ENGELS, *Úvod k „Dialektice přírody“*, in: Karel Marx, Bedřich Engels, *Výbrané spisy II*, Praha 1950, s. 73: „Darwin nevěděl, jakou trpkou satiru na lidi a zvláště na své krajany napsal, když dokázal, že volná konkurence, boj o existenci, jež ekonomové oslavují jako největší historickou vymoženost, je normálním stavem říše živočichů.“

67 E. RÁDL, *Dějiny vývojových teorií v biologii*, s. 148.

Plodnost Rádlova důsledného externalismu, užitého při mapování vývoje vývojových⁶⁸ teorií v biologii, se neprojevila jen v kontextuálním osvětlení inspiračních zdrojů, které působily na vznik Darwinovy evoluční teorie z vnějšku odborného diskurzu tehdejší přírodovědy, tzn. zvláště z oblasti ekonomického, národohospodářského a sociologického myšlení.⁶⁹ Kromě vnějších okolností vzniku Darwinova učení totiž Rádl s pomocí kontextualistického přístupu rovněž nabídl přijatelné vysvětlení pro famózní úspěch, který evoluční teorie Darwinovi vynesla a učinila jej v podstatě ze dne na den jednou z nejpřednějších, nejdiskutovanějších a nejpoblábnějších postav tehdejší vědy. Rádl tedy v *Dějinnách vývojových teorií v biologii* zdaleka nezkoumá jen vědeckou relevanci Darwinových myšlenek, ale nadto jej opět zajímá i princip fungování mnohem širšího mechanismu tehdejší „kolektivní mentality“, který nejenže jako určitý myšlenkový determinant svou povahou ovlivnil samotný vznik Darwinovy teorie, ale poskytl jí rovněž vhodné podmínky pro její obecnou recepci, a vytvořil tak předpoklady pro Darwinův mohutný úspěch, jenž ve své době i přes četné námitky zaznamenal.

Existují tedy určité mimovědecké důvody mohutného darwinovského boomu, které by se sice mýjely s věcnou biologickou argumentací, ale přesto by měly klíčový vliv na míru recepcce Darwinova učení? Rádl odpovídá zcela jednoznačně. Vůči Darwinovi a především pozdějším formám radikálního darwinismu měl sice závažné výhrady, přesto však tvrdil, že velikost a sláva Darwinovy teorie spočívá zvláště v geniální myšlence „skloubit přírodovědu s historií“.⁷⁰ Právě tato fundamentální dimenze dějinnosti, kterou Darwin svým přírodovědným poznatkům vtiskl, byla podle Rádla tím, co ve své době Darwinovi vyneslo celosvětovou proslulost. Důrazem na fenomén historického vývoje totiž Darwinova nauka dle Rádla dokonale zapadla do atmosféry vypjatého historismu 19. století.⁷¹ Na jedné straně vznikla jako jeho přímý potomek, na straně druhé se stala jedním z jeho nejviditelnějších symbolů. Odpůrci Darwinovy teorie, rekrutující se zvláště z militantních křesťanských kruhů a důsledně hájící akt stvoření jednotlivých druhů nadpozemskou silou, byli oproti Darwinovi v nevýhodě. Devatenácté století bylo totiž především stoletím vědy a všudypřítomného historismu,⁷² tedy tzv. věkem

68 Již samotné vymezení tématu jako jakýchsi „dějin dějinných teorií v biologii“ klade před Rádla jako zásadní otázku problém dějinnosti – srov. J. PATOČKA, *Věcnost a dějinnost*.

69 Vedle klasických tezí Adama Smithe z druhé poloviny 18. století šlo zejména o recepci myšlenek politického ekonoma Thomase Roberta Malthuse.

70 Srov. JOHN BEATTY, *The History of Darwinism, and Darwinism as History*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 101–113.

71 Srov. KARL RAIMUND POPPER, *Bída historicismu*, Praha 20002, s. 86n.

72 Z hlediska dějin idejí srov. FRIEDRICH MEINECKE, *Die Entstehung des Historismus*, München-Berlin 1936. Obecně K. R. POPPER, *Bída historicismu*.

dějin, jak moderní epistému nazývá Michel Foucault,⁷³ v němž je populární vše, co takřikajíc „zavání“ historií a vývojem. Rádl tak Darwinovu teorii, která vzniká paralelně například s neméně populární a v jistém smyslu příbuznou Marxovou teorií historicko-dialektického materialismu, chápe jako určitý plod či projev vývojového historismu,⁷⁴ jímž bylo myšlení 19. století určujícím způsobem stigmatizováno.

Rádl tedy užívá jako kritéria hodnocení významu Darwinovy teorie nejen odpovídající biologické argumenty, které Darwinovy závěry buď potvrzují, nebo vyvracejí, ale rovněž dobový „paradigmatický“ kontext, v jehož organickém rámci vyvolalo Darwinovo učení neobyčejnou rezonanci. Darwinismus mohl hypoteticky zůstat jen jedním z mnoha evolucionistických proudů, které již v 18. století, například Lamarckova teorie, morfologie, buněčná teorie, naturfilozofie, anticipovaly některé Darwinovy postřehy. Darwin se však rozhodl v pomyslném „duchu své doby“ veškerý svět živé přírody historizovat, což je podle Rádla hlavní příčinou obrovského ohlasu, který Darwin svým učením vyvolal. Historik Droysen v polovině 19. století napsal, že příroda a dějiny „sind die weitesten Begriffe, unter denen der menschliche Geist die Welt der Erscheinungen begreift“.⁷⁵ Darwin dokázal obě tyto kategorie důmyslně propojit v jednom společném procesu vývoje všech živočišných druhů přírodním výběrem. A právě to mu podle Rádla v atmosféře 19. století zajistilo celosvětovou proslulost.

Závěr: Rádl stále aktuální?

Nalezla by se zřejmě celá spousta dokladů o aktualizacním potenciálu Rádlových myšlenek pro naši současnost.⁷⁶ Významnou roli by zde jistě, krom jiného, sehrálo již připomenuté Rádlovo aktivistické pojetí filozofie, jeho společenská angažovanost a interesovanost veřejnými otázkami. Domnívám se však, že mnohem obtížnější úkol, než je prosté nalezení těchto nadčasových momentů Rád-

73 M. FOUCAULT, *Slova a věci*, s. 169n.

74 Avšak s podstatným rozdílem, že Darwinův koncept postupného evolučního vývoje se odehrává víceméně nahodile, v závislosti na vnějších podmínkách, v nichž je organismům přisouzeno žít a na které se musí adaptovat, mají-li přežít. Hegelovy a Marxovy vývojové koncepty, stejně jako například Lamarckova evolucionistická biologie dědičnosti, oproti tomu pracují s jasným teleologickým motivem. Srov. BŘETISLAV FAJKUS, *Filosofie a metodologie vědy. Vývoj, současnost a perspektivy*, Praha 2005, s. 28–31.

75 JOHANN GUSTAV DROYSEN, *Grundriss der Historik*, Leipzig 1868, s. 7, dále s. 63n.

76 Některé uvádějí například KAREL BENEŠ, *Je dnes Rádl aktuální?*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 667–674; JAN MILÍČ LOCHMAN, *Aktualita Rádlova odkazu pro ekologii, politiku a theologii*, in: Emanuel Rádl – vědec a filosof, s. 501–516.

lova myšlení, by v takovém případě představovala schopnost prezentovat téma Rádlovy aktuality bez vtíravého sentimentu a nostalgického patosu, který při podobných snahách působí spíše kontraproduktivně a navozuje v současném čtenáři celkem pochopitelně spíše pocit směšnosti než vážnosti. Jistě by se při tom dalo poukázat na Rádlovu svým způsobem „nadčasovou“ snahu historizovat obecně spíše internalisticky orientované dějiny filozofie⁷⁷ ve smyslu interpretace dějin idejí v rámci dobových sociálně-kulturních kontextů, což je požadavek, na nějž apelují i někteří současní metodologové historické vědy.⁷⁸ V závěru svého pojednání bych se však chtěl zaměřit ještě na jiný výsek Rádlova myšlení, který pojmám jako zvláště naléhavý odkaz tohoto velkého myslitele.

Jedná se o Rádlovo vysoce kompetentní pojetí vztahu mezi přírodními a společenskými vědami, vycházející z jeho interdisciplinární pozice na pomezí přírodovědných a společenských věd. Otázka rozdílu mezi přírodními a společenskými (humanitními, kulturními) vědami byla v nedávné době znovu otevřena proudy tzv. narativistických kritik dějepisců, snažících se vyvrátit scientistní status historiografie jako vědy poukazem na dějepiscovo zjevné užívání narativních a imaginativních postupů literární fikce, kterými nejen líčí, ale už i konfiguruje své „fikční“ obrazy minulosti.⁷⁹ Některé proudy postmoderně orientovaných kritik dějepisců tak opět ožívují dávnou myšlenku rigorózní polarity přírodních a společenských věd, přičemž první z nich považují za „více vědecké“, protože exaktní, než druhé.⁸⁰ Podle tohoto klíče pak zpochybňují především vědeckost historiografie, která je pro ně pouhým vyprávěním, které vzniká na bázi čistě literárního aktu konfigurace dějových zápletek. Přírodní vědy mají oproti tomu představovat prototyp vědeckosti, neboť údajně vycházejí z nomologických daností fyzikálních či chemických jevů, které lze stále opakovat a ověřovat prostřednictvím experimentů a za pomoci exaktní matematizace přesně definovat. Jedním z největších kritiků tohoto pojetí je u nás Jan Horský, který poukazuje na příbuznost přírodovědných a historiografických teorií, které jsou Horskému konstitutivním rysem vědeckosti,⁸¹ což koneckonců tvrdil už Emanu-

77 V českém prostředí tento přístup explicitně proklamoval například KAREL KOSÍK, *Dějiny filosofie jako filosofie*, in: *Filosofie v dějinách českého národa. Protokol celostátní konference o dějinách české filosofie v Liblicích ve dnech 14. – 17. dubna 1958*, Praha 1958, s. 9–24.

78 Například ROGER CHARTIER, *Na okraji útesu*, Červený Kostelec 2010, s. 219an.

79 Blíže ROMAN PAZDERSKÝ, *Narratio versus noesis? Několik poznámek k reflexi narativistických kritik dějepisců*, in: *Narace a (živá) realita*, (edd.) Jan Horský, Juraj Šuch, Praha 2012, s. 63–75.

80 Proti tomuto pojetí, umocněnému na přelomu 19. a 20. století učenci bádenské školy, se několikrát ohradil i EMANUEL RÁDL, *Dnešní stav filosofie a psychologie*, Praha 1933, s. 13.

81 JAN HORSKÝ, *Teorie jako konstitutivní rys vědeckosti a jejich místo v českém dějepiscově*, *Dějiny – teorie – kritika* 7/2011, s. 311–328.

el Rádl.⁸² Je zajímavé sledovat, že Horského argumenty v mnohém připomínají, svým způsobem ožívují, a troufám si říci, že i domyšlejší někdejší Rádlovy teze. Horský akcentuje především skutečnost, že na přísně nomologické bázi nezvratných přírodních zákonů funguje sice svět newtonovské fyziky či archimédovské mechaniky, nikoli však už obory typu kosmologie, astronomie,⁸³ geologie, biologie či medicíny.⁸⁴ Teorie užívané v těchto vědách mají podle Horského k teoriím, s nimiž pracuje dějepisectví, mnohem blíže, než se obvykle připouští. Mezi „vědeckostí“ Newtonova druhého pohybového zákona a Micheletova líčení francouzské revoluce je vskutku rozdíl. Otázkou však je, zda zůstává tato principiální diference natolik propastnou i v případě, srovnáváme-li například teorii velkého třesku (z pohledu „přírodních věd“ dosti „nevědeckou“, protože neověřitelnou experimentem, bez níž si ale nelze představit vědy typu astronomie, astrofyziky, kosmologie, geologie, paleontologie apod.) například s Hegelovou koncepcí tří stadií vývoje Absolutního ducha.

Rádl se určitých teoreticko-metodologických konotací mezi explanačními postupy přírodních a společenských věd dotýká opět ve svém výkladu Darwinovy evoluční teorie. Za jeden z největších omylů darwinismu považuje skutečnost, že se tento směr evoluční biologie od počátku stavěl (a byl stavěn) po bok fyzikálních zákonů.⁸⁵ Podle Rádl má však Darwinovo učení – ve smyslu oné „přírodní sociologie“⁸⁶ – daleko blíže k narativním typům vývojových teorií, s nimiž pracuje jazykověda (zvláště sociolingvistika nebo lingvistická genealogie), sociologie či historiografie. Společenskovědní teorie, fungující – s Ricoeuem řečeno – na bázi „přičítání singulární kauzality“,⁸⁷ stojí tedy podle Rádl Darwinově teorii či teorii velkého třesku daleko blíže než nomologie matematicko-fyzikálních obo-

82 „Theoretické poznání jest mírou vědeckosti.“ – E. RÁDL, *Moderní věda*, s. 15.

83 Vědomí o spekulativní povaze teorií v astronomii lze sledovat například v tvrzení Koperníkova současníka Andrease Osiana, podle něhož je úplně každá astronomická teorie „pouhou“ hypotézou – srov. ZDENĚK HORSKÝ, *Koperníkovo astronomické dílo ve vývoji vědy*, in: Týž, *Koperník a české země. Soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě*, (edd.) Vojtěch Hladký, Tomáš Hermann, Iva Lelková, Červený Kostelec 2011, s. 123.

84 JÁN HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha 2009, s. 75–78, 88.

85 „I tu i jinde Darwin naráží na to, že jeho myšlenka není daleka Newtonova objevu všeobecné gravitace: jako Newton podřídil všechna tělesa nebeská jednomu zákonu: tíži, tak Darwin našel pro všechny živé bytosti jedno pravidlo: vývoj; ba Darwin chce víc než Newton; ten objevil jednu vlastnost společnou slunci, planetám a vši hmotě pozemské, Darwin však bojem o život vykládá všechny, nebo skoro všechny vlastnosti, kterými se bytosti liší. Velký to rozdíl – a způsobí mnoho nedorozumění u žáků Darwinových!“ – E. RÁDL, *Dějiny vývojových teorií v biologii*, s. 154–155.

86 E. RÁDL, *Dějiny vývojových teorií v biologii*, s. 148.

87 PAUL RICOEUR, *Čas a vyprávění I. Zápětka a historické vyprávění*, Praha 2000, s. 257n.

rů. Platnost Darwinovy biologické teorie totiž nelze „dokázat“ prostředky, jichž užívá například pascalovská mechanika, neboť předmětem oné je jedinečný a neopakovatelný proces, k němuž nás dnes pouze odkazují různé relikty a indicie, podobně jako je tomu například v případě lingvistických zkoumání vývoje jazyků. Proto se podle Rádla dostal darwinismus brzy do slepé uličky, neboť nečerpal metodologické inspirace v oblasti společenských věd, ale snažil se stavět naroveň exaktním disciplínám. Přenechme na tomto místě slovo samotnému Rádlovi: „Darwin a všichni darwinisté zařazovali základní pojmy vývojové biologie do mechanistického pojetí světa a hledali pro ně analogie ve fyzice a chemii; byl by to sice odvážný pokus a stál by mnoho práce kritické, ale jistě by se vyplatil, kdyby biologové se místo do fyziky a chemie obrátili pro metodologii bádání vývojového k duchovědám, zvláště k jazykovědě, historii a sociologii. I tyto vědy studují vývoj a proměňování forem; jazykověda například vývoj řeči, jejich původ, společné předky, příbuzenství, vymírání jedněch řečí a tvarů a vznikání druhých. Nenapadá mi snad tvrdit, že by vývoj řeči byl totožný s vývojem živočišstva, ale analogie jsou, a stálo by za to, převrátit metodu lingvistů z první polovice 19. století (kteří hledali pro jazykovědu vzor ve vědách přírodních) a čerpati naopak z jazykovědy pro prohloubení metody biologické.“⁸⁸

Jsem přesvědčen, že Rádlova slova ani dnes neznějí zcela do prázdna a mohou být cenným příspěvkem i k současné teorii a metodologii (zdaleka nejen historické) vědy. Proto není zajisté ani pouhým aktem piety a už vůbec ne ztrátou času, zamýšlet se nad Rádlovým odkazem znovu i dnes.

88 E. RÁDL, *Moderní věda*, s. 259.